

Stille woordkunstenaars

Depressie en taal in autobiografische verhalen

Anne-Fleur van der Meer

Ik vond hem, doodstil, in zijn kleine slaapkamer. De houten schotten voor het raam hielden alle licht tegen. ‘Ik ben het’, zei ik. In het donker graaide ik naar zijn hoofd, zijn hand. Hij mompelde wat. Ik kreeg de indruk dat hij niet tegen mij sprak, maar tegen de leegte om hem heen.

Zo beschrijft Henriëtte van Eyk in literair tijdschrift *Maatstaf* een moment uit haar leven met Simon Vestdijk, de schrijver die gedurende zijn leven verschillende depressies doormaakte. Er zit veel in dit citaat. Om te beginnen stelt het, vanuit het perspectief van de naaste, depressie voor als een pijnlijk ‘verborgen zijn’ voor anderen. Dat komt naar voren in ‘Ik vond hem’ (alsof ze hem kwijt was), en ook in het ‘graaien’. Daar spreekt zowel begeerte uit, als de onhandigheid die gepaard gaat met de poging om deze begeerte beantwoord te krijgen; ze is ‘op de tast’.

De taal speelt een prominente rol in Van Eyks voorstelling, of, liever gezegd, het gebrekkige *van* die taal. Het zit in ‘doodstil’ en komt ook terug in de dialoog: het heldere en communicatieve ‘Ik ben het’ contrasteert sterk met de ongearticuleerde reactie daarop (‘mompelde’). Intrigerend is dat Van Eyk wel melding maakt *van* een antwoord, maar dat de inhoud van dit antwoord niet verwoord wordt; de binnenwereld van haar geliefde blijft ontoegankelijk. Dat deze op zijn beurt afgesloten is van de buitenwereld, is uitgedrukt in ‘alle licht’, dat wordt buitengehouden door de schotten. Het licht is er wel, in overvloed zelfs, maar het bereikt hem niet.

Als zich al een verband laat aanwijzen tussen (talige) creativiteit, artistieke en ‘geestesziekte’, dan kan dit verband voor mensen die midden in een diepe depressie verkeren, heel ver weg zijn. Het voorbeeld van Vestdijk staat hierin niet op zichzelf. Hetzelfde wordt gesuggereerd in de vele autobiografische verhalen waarin auteurs hebben

verteld over hun eigen ervaringen met depressie: de relatie tussen depressie en (het verdwijnen van) taal is daarin een belangrijk thema. Ik zal daarvan enkele voorbeelden bespreken.

Tot zwijgen gebracht

Er bestaat een grote hoeveelheid gepubliceerde autobiografische verhalen waarin ik-vertellers de afgelopen decennia woorden hebben gegeven aan hun geschiedenis met depressie. Wie daarop afgaat zou bijna over het hoofd zien dat ‘taal’ in de ervaring van depressie juist vaak afwezig, of, op zijn minst, heel moeilijk hanteerbaar kan zijn. Niet voor niets noemt de *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (DSM) ‘muteness’ (mutisme, zwijgzaamheid) een belangrijk kenmerk van de depressieve stoornis, net als ‘increased pauses before answering’, en ‘speech that is decreased in volume [and] amount’. Ook in empirisch onderzoek naar depressie is deze ‘taal- of spraakarmoede’ geregeld benoemd. Sommige onderzoekers noemen ‘arme taal’ zelfs (metaforisch) ‘een biomarker voor depressie’: depressieve mensen schijnen opvallend korte zinnen te gebruiken en punten in plaats van komma’s. Als je talige creativiteit opvat als het vermogen tot creëren met de middelen der taal, dan gaat dat tijdens een depressieve episode niet. Laat staan dat je in die taal kunt uitblinken of origineel en artistiek kunt zijn, zoals een andere definitie van creativiteit luidt.

In autobiografische getuigenissen van depressie is deze zwijgzaamheid en het verlies van talige creativiteit veelvuldig gethematiseerd. Vertellers laten zien hoe en wanneer deze ontstond, hoe deze zich manifesteerde en wat het voor hen betekende de taal niet meer de baas te zijn. In *De grenzen van mijn taal* waarin Eva Meijer haar eigen ervaringen met depressie gebruikt om de betekenis van deze stemmingsstoornis te

onderzoeken, staat bijvoorbeeld: ‘Een depressie verstilt – jouzelf en de wereld. Hoewel pijn kan lijken op schreeuwen, dringt juist de leegte zich op.’ Leegte is hier gepersonifieerd; het krijgt het vermogen tot zelfstandig handelen toebedeeld, net als depressie in het eerste deel van de zin. In dat handelen zitten noties van ‘macht’ vervat en in het woord ‘opdringen’ zitten die uiteraard ook. Depressie is in staat haar tot zwijgen te brengen, of zij dat nou wil of niet. Even verderop verwoordt zij die ‘machtsovername’ ook expliciet:

Hoewel er depressieve mensen zijn die eindeloos huilen en bij wie de tranen om het minste of geringste naar buiten stromen, zijn er ook veel bij wie de stilte het overneemt. Ik hoor tot de laatste categorie [...]. Mijn mimiek wordt vlakker, mijn stem zachter, ik reageer minder. Het is te vergelijken met kou die je huid stijf maakt; het voelt als iets wat van buitenaf komt en zich aan me hecht.

Depressie is hier voorgesteld als (sterk fysieke) ervaring van verminderde activiteit: ik wijs op de woorden ‘vlakker’, ‘zachter’, ‘minder’ en ‘stijf maken’ die toenemende bewegingsloosheid met elkaar gemeen hebben. Meijer toont hier dat stilte niet enkel ‘niet spreken’ betekent, maar samenhangt met andere fronten van gestagneerde

Mike Boddé, *Pil*

beweging. In de Britse autobiografie *Sunbathing in the rain* van Gwyneth Lewis zie je dat ook: ‘I had no more running in me. [...] I was floating, blood singing in my ears and an unaccustomed silence in the head.’ Ook hier is depressie een (fysieke) ervaring van stilvallen.

Iets vergelijkbaars valt te lezen in *Pil* van Mike Boddé. Op enig moment staat hij radeloos aan de kant van de Kralingse Plas in Rotterdam. Hij overweegt in het water te springen in de hoop dat hij dankzij verdrinking van depressie verlost zal zijn. Dankzij het simultaan vertellen – een vertelwijze die het onderscheid tussen vertellen en beleven schijnbaar opheft – is het alsof de gedachten van de ‘ik’ direct toegankelijk zijn. De herhalingen (die associaties oproepen met wat in de psychiatrie ‘palilalie’ wordt genoemd; dwangmatige herhaling van eigen woorden of zinnen) en woordafbrekingen zijn een voorbeeld van iconiciteit: de stagnatie, het ‘willen verdwijnen’ en het verlies van weerstand tegen de doodsgedachten *waarover* wordt verteld, zijn ook in de *vorm* van het fragment uitgedrukt – in het afbreken en uiteindelijk verstommen van de taal.

Als er nu niets drastisch gebeurt, dan doe ik het.
Dan spring ik in de Kralingse Plas en laat me
gewoon zinken; of ik wacht tot ik onderkoeld ben
en indut.

Ik kan niet meer. Je moet!
Ik kan niet meer. Je moet.
Ik kan niet meer. Je moe.
Ik kan niet meer. Je mo.
Ik kan niet meer. Je m.
Ik kan niet meer. Je.
Ik kan niet meer. J.

Vervreemd van de vertrouwde woorden

In het verlengde van de ervaring door depressie tot zwijgen te zijn gebracht, wordt in autobiografische verhalen vaak verteld over gevoelens van *vervreemding* ten aanzien van de taal. Woorden verliezen hun bekende betekenis en vanzelfsprekende manieren van communicatie worden onwennig of onmogelijk. Zo meldt de verteller in het Amerikaanse *The Noonday Demon* van Andrew Solomon, in retrospectief:

I could not manage to say much; words, with which I have always been intimate, seemed suddenly very elaborate, difficult metaphors the use of which

entailed much more energy than I could possibly muster.

Dit herinnert aan de ‘decrease in amount of speech’ waarover in de DSM gerept wordt. In dit fragment zien we er een ervaren oorzaak van: depressie zorgt voor een verlies van intimiteit met vertrouwde woorden. Belangrijk in die voorstelling – dankzij ‘more energy’ ook nu weer sterk fysiek - is het beeld van de metafoor: typisch voor juist die vorm van beeldspraak is immers dat het gebruikte woord en dat wat ermee wordt aangeduid geen directe, alledaagse relatie meer hebben, maar in een indirect verband tot elkaar staan; de lol zit hem erin dat de lezer bij metaforen interpretatief werk moet doen om het verband tussen de twee te herkennen. Dat werk is de ik-figuur te veel. ‘Always’ staat hier tegenover ‘suddenly’, waarmee hij laat zien hoe onwennig/nieuw die ervaring van vervreemding voor hem is.

Dit laatste brengt me op een fragment uit *Shoot the Damn Dog* van Sally Brampton waarin de ‘ik’ haar onvermogen de taal meester te zijn presenteert als een groot contrast met de productiviteit die zij van zichzelf gewend is:

I used to write for the newspapers. Almost all of the nationals, in fact. What was it I had to say? I can see myself sitting at my computer, head bent, writing furiously, hands flying over the keys. I can’t imagine what must have been in my head to make my hands go so fast.

Dat zij ooit honderduit vertelde, kan de ik-figuur zich niet meer voorstellen. De ‘ik’ die dat kon is een ander geworden. Werkwoorden die activiteit uitdrukken (‘writing’, ‘flying’, ‘go fast’) behoren die vroegere ‘ik’ toe en staan tegen over ‘I can’t (imagine)’ van de depressieve ‘ik-nu’. Ook hier krijgen we trouwens zicht op een ervaren oorsprong van de verminderde creativiteit: het is hier niet (alleen) een veranderde verhouding tot alledaags woordgebruik zoals bij Solomon; het lijkt hier ook te gaan om een vervreemding van onderwerpen om over te praten. ‘I can’t imagine what must have been in my head’ doet daarbij denken aan wat in medische literatuur ‘alogie’ wordt genoemd: armoede in denken en het hebben van ideeën, die vaak met armoede in taal samenhangt. Dat de ‘ik’ haar depressie even verderop ‘a great thief’ van haar productiviteit en

Maarten van Buuren, *Kikker gaat fietsen!*

creativiteit noemt, zal niemand verbazen.

In *Kikker gaat fietsen* van Maarten van Buuren belicht de ik-verteller nog een ander aspect van talige vervreemding, namelijk de vervreemding die optreedt in communicatie met anderen. Ik citeer een fragment waarin de ‘ik’ - op dat moment hoogleraar in de Franse Taal en Letterkunde - aansluit bij een vergadering met zijn collega-wetenschappers. Als iemand vraagt of hij koffie wil, gebeurt het volgende:

Ja graag, wilde ik zeggen, terwijl ik in haar richting probeerde te kijken. Maar dat kijken lukte niet. [...] Ik kneep mijn ogen samen en stuurde ze met [sic] alle macht in de richting van de hare, maar net als wanneer je tuurt naar iets wat zich pal in de buurt van de zon bevindt, kon ik niet verder doordringen dan tot de ruime omtrek van een kring waarvan haar ogen het centrum moesten vormen. Ik raakte in verwarring, mompelde iets [en] nam met afgewend gezicht mijn kop koffie aan.

In de woorden ‘het lukte niet’ ‘niet doordringen’, ‘verwarring’ (twee keer), en ‘afgewend’ wordt communicatief onvermogen uitgedrukt. Het ‘mompelen’, kun je hier ook onder scharen. Het onvermogen komt scherp naar voren in het licht van het ogenschijnlijk triviale karakter van de interactie; er is op het oog maar weinig

nodig om de interactie te laten slagen. Dankzij de tijdvertraging krijgt de ervaren ontregeling nog eens extra gewicht; over een gebeurtenis die kort duurt, wordt heel uitvoerig verteld. Bij Solomon waren het de simpele woorden die hun vanzelfsprekendheid verliezen en veel energie kosten, hier is het de alledaagse sociale interactie. Het is voor de 'ik' reden ontredder naar huis te vertrekken:

Ik fluisterde tegen mijn mederedacteur dat ik me niet lekker voelde, liep de zaal uit en vluchtte naar huis. Daar verschanste ik me de volgende dagen. Ik ging alleen het huis uit om boodschappen te doen bij de Albert Heijn om de hoek, bang om iemand tegen te komen die ik kende en die iets tegen me zou zeggen.

Hij is nu ook in ruimtelijke zin van anderen afgezonderd. Dit sociale isolement wordt door het werkwoord 'zich verschansen' nog eens aangezet; het woord suggereert verhulling of verberging. Alsof hij zichzelf voor de buitenwereld onvindbaar wil maken. Deze wens tot verhullen komt ook in het 'fluisteren' terug en natuurlijk ook in de angst voor dialoog in de laatste zin. Het is een ervaring van verbroken verbinding met de buitenwereld – en een des te sterkere gerichtheid op de eigen binnenwereld - waarover in veel autobiografische verhalen is verteld.

Depressie in codetaal

De autobiografieën leren hiermee iets belangrijks over gevoelens van eenzaamheid en sociaal isolement bij depressie. Zo noemt Matthew Ratcliffe in zijn indringende boek *Experiences of Depression. A Study in Phenomenology* zulke ervaringen zelfs een van de kernsymptomen van depressie: 'Impaired interpersonal relations are not an "effect" of depression experience, but absolutely central to them.' Wat de autobiografische verhalen laten zien is dat taal, en in het bijzonder het onvermogen in taal iets betekenisvol te creëren, in die eenzaamheid een centrale rol speelt. Eva Meijer heeft het in dit verband over een 'afstand tussen de een en de ander, gescheiden door een onbegrijpelijk, woordeloos gevoel'

Daar komt nog eens bij dat ook veelvuldig is beschreven hoe onuitsprekelijk het lijden aan depressie is: 'depression falls outside the normal range of human experiences and is therefore difficult or even impossible to describe', schrijft

Ratcliffe. En socioloog David Karp spreekt in zijn boek *Speaking of Sadness* over de 'incommunicability of depression': 'those with depression experience an abidingly deep emotional alienation [because they are unable] to communicate their feelings, sometimes even to psychiatrists'.

Dit valt onder meer terug te vinden in de autobiografie van de Britse journalist Marc Rice-Oxley, waarin de verteller laat zien hoe conversaties over zijn depressie met andere mensen voortdurend vastlopen: 'What do I do with myself? There comes a point in conversations like these when you sense the frustration, the impotence on the other end of the line. Then you know it's time to hang up. This is something you just have to do on your own. No one can help.'

Blijkbaar wordt de taal ontoereikend geacht om de ervaring van het werkelijk beleefde lijden adequaat uit te drukken. Praten over depressie kan volgens Karp daarom alleen in 'codetaal'. Allicht wordt het ervaren isolement van mensen met depressie zo alleen maar sterker; zorg, troost en ontferming van anderen is vaak moeilijk voor elkaar te krijgen wanneer men geen uitdrukking kan geven aan wat men ten diepste voelt.

Woorden waarin ik herleef

Taal speelt in de autobiografieën niet enkel een grote rol in de uitdrukking van depressie, maar ook in het proces van herstel. In de Amerikaanse autobiografie *David's Inferno* van David Blistein (te midden van zijn depressie ook tot geen enkele talige activiteit in staat) wordt dat als volgt verwoord:

The most important thing is I'm starting to have ideas again. I used to have to carry that little tape recorder because so much was pouring out. Now it's just a little pocket notebook to jot the occasional one down. It's a start, an important one. [...] I'm much more confident that, when the time comes, the words will be there.

Het doet denken aan de slotzin van *Kikker gaat fietsen*: 'Het zijn de woorden die terugkomen, de woorden waarin ik herleef', waarmee een besef is uitgedrukt dat in vele autobiografische verhalen is verwoord: wanneer de grootste crisis achter de rug lijkt, keert langzaam maar zeker ook de taal terug. Zonder uitzondering wordt verteld over de ervaring weer meer ideeën te hebben en zich weer te kunnen uitdrukken.

In samenhang hiermee gebeurt in de autobiografieën nog iets anders; het zijn niet enkel de eigen woorden die weer tot leven komen, de ik-figuren kunnen ook weer uit de voeten met woorden van anderen. In het werk van Van Buuren is dat in het volgende fragment treffend verbeeld:

In de nazomer van 2000 begin ik boeken te pakken van de stapels die allange tijd onaangeroerd op mijn bureau en tafels liggen, sommige opengeslagen op de bladzij waar ik ben blijven steken. [...] Ik blader ze door. De woorden scheppen een ruimte waarin ik binnen kan lopen; ik verlaat mezelf, stap in de tekst in en word voor het eerst sinds lange tijd bevrijd uit de donkere binnenruimte waarin ik opgesloten ben geweest.

Hier is duidelijk iets veranderd ten opzichte van de situatie de fragmenten die ik eerder besprak: de stagnatie (onder meer uitgedrukt met woorden als ‘onaangeroerd’, ‘blijven steken’, ‘opgesloten’) behoort tot het verleden. In plaats daarvan is er beweging: ‘ruimte scheppen’, ‘lopen’ ‘bevrijd’ en ‘vullen’. Voor de binnenwereld komt, via het lezen van woorden van anderen, verbondenheid in de plaats en het vermogen op te gaan in een wereld buiten hemzelf.

Hetzelfde is uitgedrukt in de autobiografie van Rice-Oxley: ‘I can read again. I can’t tell you how relieved I am. [...] I can actually take in information, retain it, hold it in my memory, recall it where necessary. I can follow plot and argument and character.’ Belangrijk is vast te stellen dat met de leesvaardigheid ook connectie met anderen heroverd is: het vermogen ‘[to] follow plot and argument and character’ toont dat hij bij machte is aan andere dan de particuliere beleving betekenis te geven. In de vertelwijze zit dat trouwens ook; via ‘you’ wordt op dialoog met de lezer gezinspeeld.

Wat op de zojuist besproken passage volgt, is een uitvoerige bespreking van de boeken die de ‘ik’ leest nu hij dat weer kan. Dat gebeurt ook in andere autobiografieën veel; de vertellers doorspekken hun verslag over hun depressie met vele referenties aan (canonieke) literatuur (dit wordt in de letterkunde ‘intertekstualiteit’ genoemd). De ‘ik’ uit Van Buuren leest en bespreekt onder meer Sartre en Camus, en Blisteins verteller refereert uitvoerig aan Dante. Wat zij daarbij telkens doen is de eigen ervaringen

van depressie (die van isolement bijvoorbeeld), verbinden aan, of vereenzelvigen met, het lot van de hoofdpersonages uit deze werken. Rice-Oxley doet dat zo:

German authors are good at depression. I read many German books at university and, looking back, pretty much all of them had a protagonist who was broken down, dispirited or otherwise depressed. [...] [C]haracters like Hans Schnier, Tonio Kröger, Gustav von Aschenbach, Gregor Samsa, Woyzeck, right back to Werther and Faust, all of them tell us a little something about what it is to be an outsider, lost and alienated and unable to see the point in a godless world. Faust is the granddaddy of them all, the ur-depressive, hitting midlife with nothing to show for it, prepared to deal with the devil in order to acquire some experience that might make life memorable.

Dit rijtje literaire referenties is bijzonder - er wordt gerefereerd aan respectievelijk *Ansichten eines Clowns*, *Tonio Kröger*, *Der Tod in Venedig*, *Die Verwandlung*, *Woyzeck*, *Die Leiden des jungen Werthers*, en *Faust*, geschreven door respectievelijk Heinrich Böhl, Thomas Mann, Franz Kafka, Georg Büchner en Johan Wolfgang von Goethe. De ‘ik’ zet ze bij elkaar alsof het gaat om een vanzelfsprekende ‘subcanon’ depressieteksten, met Faust als geestelijk vader. Of zijn voorstelling van zaken klopt, is niet zo relevant. Belangrijker is het te constateren hoezeer dit fragment verschilt van die in deze autobiografie waarin taalloosheid, gebrek aan creativiteit en verbroken verbinding was uitgedrukt. Niets daarvan is hier nog aan de orde: dankzij zijn eigenzinnige toe-eigening van literatuur heeft hij iets belangrijks *gecreëerd*: verwantschap met romanpersonages die net als hij depressie hebben doorgemaakt. Zij worden zijn lotgenoten.

Culturele verbeelding en mythevorming

‘Praten lucht op als je je niet oké voelt’, is vaak de aansporing van overheids campagnes gericht op mensen met psychiatrische klachten. De vraag dient zich aan of zo’n aansporing voldoende recht doet aan de intrinsieke moeilijkheden met taal zoals die bij depressie kunnen spelen. Meijer zegt hierover:

Gewoon praten met anderen, wat vaak genoemd wordt als belangrijk en nastrevenswaardig voor

mensen met psychische strubbelingen, is[...] niet altijd een optie. [S]oms is het letterlijk niet mogelijk omdat de woorden er niet zijn. Omdat de depressie je afsnijdt van de rest van de wereld en alles daarmee doods en koud maakt. Wanneer je wanhopig bent, is het belangrijk om dat aan te kaarten, met medicatie aan de slag te gaan, enzovoort. Maar je ervaring delen kan niet altijd; we kunnen dat niet van elkaar en onszelf verwachten.

De besproken autobiografieën onderstrepen dit idee bij uitstek. Daarmee geven zij reliëf aan de meer algemene beschrijvingen uit de in de eerste paragraaf besproken medisch-diagnostische literatuur zoals de DSM, waarin dat individuele ervaringsperspectief op ‘taal- of spraakarmoede’ veelal ontbreekt. Het is belangrijk serieus aan dat perspectief aandacht te besteden, bijvoorbeeld door, zoals ik heb geprobeerd, precies te kijken naar de taal- en verteltechnieken waarmee dat perspectief in literatuur tot uitdrukking is gebracht. Ze laten ons zien hoe ‘muteness’, ‘pauses before answering’, of de ‘decrease in amount of speech’ voor mensen met depressie in zijn werk kan gaan en wat het in hun leven kan betekenen.

We doen de verhalen tekort als we zeggen dat ze ons alleen zicht bieden op de particuliere ervaringswerkelijkheid, in het bijzonder de binnenwereld. Vertellers laten ook zien hoe zij op enig moment met behulp van taal weer proberen verbinding te scheppen met de buitenwereld en hoe zij daartoe creatief gebruik maken van woorden en verhalen van anderen.

Ik wil daarover nog iets meer zeggen. Daarom laat ik nog een moment zien waarin de verteller uit *Underneath the Lemon Tree* aan de slag gaat met *La Divina Commedia*, het monumentale werk van de Italiaanse auteur Dante Alighieri waarin een lyrisch ‘ik’ vertelt over de reis die hij, in het jaar 1300, heeft afgelegd door het ‘Inferno’ (de hel), het ‘Purgatorio’ (de louteringsberg) naar het ‘Paradiso’ (het paradijs). De ‘ik’ ziet onmiddellijk gelijkenissen met zijn eigen ervaringen: ‘I [...] pull down a volume of Dante’s Divine Comedy.[...] I am amazed by the opening canto: Midway upon the journey of our life, I found myself within a forest dark, For the straightforward pathway had been lost. Ah me! how hard a thing it is to say [...] So breakdown is Hell; depression is Purgatory; and recovery, well, recovery when it comes will

be Paradise’. Met het causale ‘so’ wordt de relatie tussen hemzelf en Dantes reis voorgesteld alsof die heel vanzelfsprekend is.

De connectie met Dante levert de ‘ik’ niet alleen een lotgenoot, maar ook nieuwe woorden op; een herformulering van de eigen, zo moeilijk te verwoorden en in de ervaring taallose, depressiegeschiedenis. Dante rijkt hem taal aan waarmee de betekenis van depressie kan worden uitgedrukt. Dit zorgt natuurlijk ook voor esthetisering: het is niet om het even welke taal waarmee hij depressie beschrijft, maar taal die veelal mooi, artistiek en waardevol wordt genoemd.

Hier gebeurt dus iets intrigerends: terwijl *in* de ervaringen van depressie het verband tussen geestesziekte en creativiteit verder weg lijkt dan ooit (er is geen taal, de communicatie hapert, alleen introspectie van de binnenwereld blijft over), wordt dit verband in het vertellen *achteraf*, toch nog gelegd. Daarin raakt depressie aan ervaringen verbeeld in de wereldliteratuur, aan de zielsgesteldheid van personages die op enigerlei wijze artistiek zijn onderlegd, vervaardigd door auteurs met statuur. Je kunt dat in veel autobiografieën over depressie zien gebeuren – vooral Dante is er populair. Daardoor is het verband tussen depressie en creativiteit of artisticeit in deze verhalen dus op zijn minst impliciet gelegd.

Zo beschouwd dragen ook autobiografische verhalen over depressie iets bij aan de culturele verbeelding van en mythevorming over psychiatrie en bijzondere creatieve vermogens. Daarmee mengen de werken zich in discussies over de al dan niet vaststelbare verwantschap tussen ziekte en bijzondere begaafdheid die al eeuwenlang worden gevoerd, en waarover we nog altijd niet zijn uitgesproken.

Deze tekst bouwt deels voort op hoofdstuk 5 van Anne-Fleur van der Meers proefschrift *Ladders naar het licht. Depressie en intertekstualiteit in hedendaagse autobiografische literatuur* (Eburon, 2018).

Literatuur

Blistein, David. *David's Inferno. My Journey through the Dark Wood of Depression*. Hobart: Hatherleigh, 2013.

Boddé, Mike. Pil. *Hoe een cabaretier zijn depressie overwon*. Amsterdam: Nijgh en Van Ditmar, 2010.

Brampton, Sally. *Shoot the Damn Dog. A Memoir of Depression*. London e.a.: Bloomsbury, 2009.

Buuren, Maarten van. *Kikker gaat fietsen! Of over het leed dat leven heet*. Rotterdam:Lemniscaat, 2008.

Diagnostic and statistical manual of mental disorders (DSM-5-TR). Text revision. American Psychiatric Association, 2022.

Eyk, Henriëtte van. 'Herinneringen aan Simon Vestdijk', *Maatstaf* (1971), 272-280.

Koops, Sanne et al.. 'Speech as a Biomarker for Depression.' *CNS & neurological disorders drug targets* 22 (2023) 2, 152-160.

Karp, David. A. *Speaking of Sadness. Depression, Disconnection, and the Meanings of Illness*. Oxford/New York: Oxford University Press, 1996.

Lewis, Gwyneth. *Sunbathing in the rain*. Londen: Harper Perennial, 2002.

Meijer, Eva. *De grenzen van mijn taal. Een klein filosofisch onderzoek naar depressie*. Amsterdam: Cossee, 2019.

Ratcliffe, Matthew. *Experiences of Depression. A Study in Phenomenology*. Oxford: Oxford University Press, 2015.

Rice-Oxley, Mark. *Underneath the Lemon Tree. A Memoir of Depression and Recovery*. London: Little, Brown, 2012.

Paul, Elliot Samuel en Dustin Stokes, 'Creativity'. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2024 Edition), <https://plato.stanford.edu/archives/spr2024/entries/creativity/>.

Solomon, Andrew. *The Noonday Demon. An Atlas of Depression*. New York: Scribner, 2001.